

Sikeres társadalmi innovációs kezdeményezések megvalósításának lehetősége egy periférikus településen¹

Cserehát és térsége halmozottan periférikus helyzetű térség, amelynek felzárkóztatása érdekében számos projekt indult, változó eredményességgel az elmúlt két évtizedben. Tanulmányunkban a Szimbiózis Alapítvány egyik kezdeményezésének térségi adaptálási lehetőségét vizsgáljuk.

Kulcsszavak: Cserehát, Szimbiózis Alapítvány, szociális farm.

Jelkód: 035, R10, Q12.

Bevezetés

Cserehát periférikus térség, melynek felzárkóztatása megyei és országos szinten is fontos feladat. Alapötletünk a Szimbiózis Alapítvány tevékenységének adaptálása. Úgy gondoljuk, hogy az általuk megvalósított programok egy része integrálható lehetne.

A módszertanunkat tekintve elsősorban szekunder kutatásokat használunk fel. A korábban, ebben a témában írt tanulmányok, valamint a szakirodalom és jogszabályi háttér bemutatásával alapozzuk meg a dolgozatunk nagyobb részét.

Az általunk kiválasztott Forró mezőgazdaságilag és népesség összetételét tekintve megfelelő az adaptációra. A Szimbiózis Alapítvány kezdeményezésének hatására valószínűnek tartjuk, hogy újabb gazdaságosan és fenntarthatóan működő létesítmény jöhessen létre. Fontos számukra a társadalmi szemléletformálás, mellyel a hazai és európai önkéntes szolgálatot szeretné fellendíteni különböző marketinges eszközökkel: nyilvános fórumok, utcai kampányok megvalósítása, célcsoport bevonásával osztályfőnöki órák és interaktív integrációs programok kivitelezése, közreműködésükkel speciális turisztikai szolgáltatás működtetése. A periférikus térségek felzárkóztatásának jelentősége több területen észlelhető. A periférikus területeket nagy arányban az ország keleti területén találhatjuk meg, az országhatár mentén, jellemzően Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. A népességi összetétel (nem, kor, etnikum) és a munkanélküliségi mutatók alapján elmondható, hogy a térség az országos átlaghoz képest negatív irányba tendál. A felzárkóztatás több ok miatt is lényeges kérdés.

Társadalmi innováció – szociális innováció?

Az innováció minden esetben valami újdonságot, új ötletet és kreatív szemléletet feltételez. Egy ötlet, elképzelés akkor válik innovációvá, ha ténylegesen, a gyakorlatban is megvalósul. A társadalmi innováció a modernizációs folyamat része („harmadik modernizáció”). A társadalmi fenntarthatóság érdekében a társadalmi innováció feltételeinek kialakítása is szükséges, nem elégséges csak a technikai és a humánerőforrás innováció. A hosszú távú fenntarthatóság érdekében szükséges a gazdasági innováció is a létezéséhez és feltételez egy társadalmi küldetést. Ezzel kapcsolatosan az Európai Unió Bizottsága 2011-es állásfoglalásában a szociális gazdaság intézményesítését preferálja, mely a társadalmi innováció fejlődését hordozza magában (Nagy J.T., 2013).

Egy másik fogalmi értelmezés alapján a társadalmi innováció „*olyan innovatív tevékenységek és szolgáltatások összességét jelenti, mely a társadalomnak okozott előnyök által motivált és túlnyomórészt olyan szervezetek fejlesztik és terjesztik, melyek elsődleges célja társadalmi.*”(TÁMOP pályázati anyag).

A szociális innovációt „*úgy határozták meg, mint olyan új ötleteket (termékek, szolgáltatások és modellek), amelyek mellett, hogy társadalmi feladatokat oldanak meg és szociális szükségleteket elégítenek ki, új társadalmi kapcsolatokat is építenek az érintett csoportok között.*”(EF/13/54/HU 1). A szociális innováció, mint uniós szakpolitika, az Európa 2020 Növekedési Stratégia részét képezi. A szociális innovációs programok finanszírozás az Európai Szociális Alapból történik, és fenntartható előnyt kell biztosítania (Eurofound).

Álláspontunk szerint a két fogalmi meghatározás azonosnak mondható, elemei megegyeznek, mert mindkettőnek:

- új ötlet az alapja,
- társadalmi előny szerzése, társadalmi feladat megoldása a cél,
- szervezetet, csoportot feltételez.

Periférikus területek felzárkóztatása

¹ Az esettanulmány a TÁMOP 4-2.2.1.D-15/1/Konv-2015-0009 „Társadalmi innovációk generálása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében” című projekt által támogatott MARGÓ esettanulmány-készítő versenyen ért el helyezést.

A periférikus területek megállapításával, kijelölésével a jogalkotó, valamint a szakirodalom is foglalkozik. A Kormányrendelet értelmében kedvezményezett településnek számít, ha társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból, illetve jelentős munkanélküliséggel sújtott a település (Korm.rend.105/2015). A Kormányrendelet 2. számú melléklete tartalmaz egy országos szintű listát, amelyben járási szerkezet szerint szerepelnek a települések. Borsod-Abaúj-Zemplén megye esetén körülbelül 220 kedvezményezett településről beszélhetünk, ami kimagaslószám a többi megyéhez képest. A felsorolt települések között a csereháti településeket is megtalálhatjuk, mint pl.: Abod, Martonyi, Szendrőlád stb. (Korm.rend.105/2015). Magáról a besorolásról egy másik Kormányrendelet rendelkezik, a területi fejlettség alapján való besorolás érdekében egy komplex mutatót kell képezni, amelynek része a társadalmi és demográfiai, lakás és életkörülmények, helyi gazdaság és munkaerő-piaci és az infrastruktúra és környezeti mutatókon belüli részmutatók (Korm.rend. 290/2014).

Az elmaradott periférikus térségek vizsgálata már működött az 1970-es években is, a vizsgálatok ezt követően aszerint alakultak, hogy Magyarországon milyen területi közigazgatási beosztás volt érvényben (térség, kistérség vagy - mint jelen pillanatban is – járások). A Pénzes János cikkében található térkép alapján elmondható, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye települési szempontból periférikus területnek számít, e minőségében 20 év alatt, több, mint 7 alkalommal is lehatárolásra került. A másik észrevétele a szerzőnek viszont az, hogy vannak az ország területén olyan települések, - az összes település 45,9%-a - amelyek nem szorultak támogatottságra. Egy komplex mutató alapján 5 kategóriát határozott meg a támogatási igények szerint:

1) nem kedvezményezett 2) kedvezményezett 3) fejlesztendő 4) komplex programmal fejlesztendő 5) átmenetileg kedvezményezett települések. A legtöbb támogatást a 4. kategóriában szereplő települések kapják, 36 járás vonatkozásában állapították meg a komplex programmal fejlesztendő kategóriát, amelyből kilenc Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található (Pénzes, 2015).

A periférikus térségek jelentős része hazánk keleti területén található meg, az országhatár mentén, jellemzően Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. A népességi összetétel (nem, kor, etnikum) és a munkanélküliségi mutatók alapján ez a térség az országos átlaghoz képest negatív irányba tér el. A felzárkóztatás több ok miatt is lényeges kérdés. Elsőként az ország határain belül egységes társadalmi és gazdasági helyzetet szükséges teremteni annak érdekében, hogy ne legyen széthúzáshoz, jelentős népességmozgáshoz vezető elégedetlenség a régiók között. A felzárkóztatást követően lehetőség nyílik a megújulásra, az innovációk hozzájárulnak az ország fejlődéséhez.

Szimbiózis Alapítvány társadalmi kezdeményezésének bemutatása

A Szimbiózis Alapítvány a fogyatékosok és megváltozott munkaképességű személyek életszínvonalát hivatott javítani. A létesítményt 15 évvel ezelőtt alapította Jakubinyi László Miskolcon. Az Alapítvány célja: „*a fogyatékosokkal élők, különös tekintettel az értelmileg akadályozottakra és az autizmussal élőkre- képesek értékteremtő munkával hasznos tagjaivá válni a társadalomnak.* (Szimbiózis Alapítvány, 2015)”. A küldetés megvalósulásához azonban, öt tényező megvalósulására is szükség van: megfelelő felkészítés, megfelelő tárgyi feltételek, szakmai segítségnyújtás, egyenlő értékű szociális szolgáltatások és befogadó társadalmi szemléletváltozás.

Az elmúlt évek alatt a szervezet komplex szolgáltatási modellé alakult. Az alapítvány szociális, foglalkoztatási és rehabilitációs tevékenysége több 100 embernek biztosít pozitív jövőképet. Fő célcsoportjuk körébe az autizmussal élők és értelmileg akadályozottak tartoznak, de szolgáltatásokat nyújtanak más fogyatékosokkal élők számára is. Szociális segítséget nyújtanak a sérülteket nevelő családoknak (szállítási, nappali ellátás, átmeneti tehermentesítés, speciális táborok), valamint a felnőtt fogyatékosokkal élők önálló életviteli törekvéseinek a támogatásában is részt vesznek (foglalkoztatás, lakóotthonok, képzések, terápiák, sport és szabadidős tevékenységek, egyéb fejlesztő programok). Fontos számukra a társadalmi szemléletformálás. A hazai és európai önkéntes szolgálatot szeretnék fellendíteni különböző marketinges eszközökkel: nyilvános fórumok, utcai kampányok megvalósítása, célcsoport bevonásával osztályfőnöki órák és interaktív integrációs programok kivitelezése, speciális turisztikai szolgáltatás működtetése. A gazdasági tevékenységekkel az alapítvány működése a többszintű együttműködésekre és a célcsoport nyílt munkaerő-piaci foglalkoztatására is kiterjed a CSR mellett. A szervezet több hazai és nemzetközi szövetségnek is aktív tagja. A foglalkoztatási pilléren belül nagy hangsúlyt fektetnek a különböző foglalkoztató műhelyek működtetésére, valamint felnőttképzési központ üzemeltetésére is. A képzési központban akkreditált képzések és tréningek elvégzésére van lehetőség fogyatékosokkal és nem fogyatékosokkal élőknek egyaránt. A szervezet fenntartása több lábon áll. Bevételek a következőkből lehetnek: különböző szolgáltatások után állami bevételek és térítési díjak; pályázati források (évi átlag 30-40 projekt); saját bevételek: farmgazdálkodás, turisztikai szolgáltatások, kézműves termékek előállítás; kiadáscsökkentés: energiahordozó gyártása; valamint adományszervezés (Szimbiózis Alapítvány).

Az alapítvány célja a fogyatékosokkal élők, valamint a megváltozott munkaképességűek integrálása a társadalomba. Azt vallják, hogy aki képes dolgozni, az tehesse is meg. Fontos megemlíteni, hogy a sérültek adófizetőkkel válnak a munkavállalás során, tehát már nem lesznek jogosultak a szociális segélyre. Aszociális támogatásként adott pénza munkavállalással nagyon hamar megtérül. Jakubinyi László szerint a legfontosabb dolog, aminek Magyarországon ki kell épülnie a hátrányos helyzetűek termékeivel és szolgáltatásaival kapcsolatban, az a bizalom. Bizalom az általuk készített fogyasztható javak és tárgyi javak felé, mivel a fogyatékosok is képesek értékes, minőségi terméket teremteni. Erre nagyon jó példa az alapítvány által készített Baráthegyi kecskesajt, mely 2013-ban HÍR- védjegyet (Hagyományok- Ízek- Régiók védjegy) kapott az OMÉK-on.

Szociális farm

A Szimbiózis Alapítvány egyik létesítménye a Szociális farm. Az ötlet eredete 1992-ben született, amikor Jakubinyi László hasonló farmon gazdálkodott

„A szociális farm a társadalmi öngondoskodás gyakorlati megvalósulásának színtere. Olyan új, pozitív társadalmi funkciókkal kiegészülő mezőgazdasági modellekről beszélünk, melyek innovatív módon egészítik ki az agrárium hagyományos tevékenységeit. A meglévő vidéki gazdaságok szociális, egészségügyi, foglalkoztatási és nevelési kapcsolódásai révén sokkal jobban ágyazódnak be a mikroközösségbe, mely által további lehetőségek nyílnak meg a gazdálkodók számára (Szociális farm).”

A szociális farmnak három típusa létezik:

1. *Rehabilitációs Farm vagy szociális / rehabilitációs célú gazdaság:* Állami forrásból jön létre. Célja, a hátrányos helyzetű személyek integrálása a szociális intézmény foglalkoztatásába. Az általuk megtermelt javak könnyítik a fenntarthatóságot és a helyi gazdálkodást.
2. *Gondoskodó Farm vagy gondoskodó gazdaság:* A szociális intézmény és a mezőgazdasági termelő együtt dolgozik. Célja, a hátrányos helyzetű személyek bevonása mezőgazdasági tevékenységet végzők által, a farmi gazdálkodásba annak színterén. Ez mindkét félnek pozitívumot hoz: a farmernek van plusz egy szolgáltatási és bevételi lehetőség. A szociális intézmény pedig a farmernek segítsége miatt meg tudnak spórolni az egy főre jutó jövedelem kiadást, mivel a farmer végzi el azt a munkát, amit a szociális munkás végezne el.
3. *Társadalmi Farm vagy együttműködő gazdaság:* Célja, a szemléletformálás egy meghatározott személyi kör részére és/vagy foglalkoztatásba történő bevonás a mezőgazdasági tevékenységet végző személyek által a gazdálkodás helyén. Ez egy tervezhető bevételt jelent a farmnak és egy befektetést a jövőbe.

Ilyen például az erdei iskola, ahol fiatal tanulók járnak a hátrányos helyzetűekhez megtanulni azokat a tevékenységeket, amiket az erdei iskolában végeznek (Szociális farm).

A Szimbiozis Alapítvány saját szociális farmján, mind a három farm (rehabilitációs, gondoskodó, társadalmi) együttesen valósul meg.

A szociális farm kialakulása és folyamatos bővülése igazolja, hogy a magyar társadalomnak szüksége van ilyen típusú kezdeményezésekre. A farm összeköttetésben van a belvárosi Batyu-téka étteremmel, ahova minden nap ebédet szállít. Jakubinyi László egyik meglátása, hogy a mi országunkban is itt az ideje, hogy elterjedjenek a szociális farmok, melyek munkahelyet teremtenek az olyan térségekben is, ahol nagyon erős az elnéptelenedési, elvándorlási és munkanélküliségi ráta, ráadásul mindebben a fogyatékosok is részt tudnak venni, ami értelmet és értéket ad az életüknek. Az eddig megszerzett tudást és gyakorlatot az alapítvány alapítója a lehető legtöbb emberrel szeretné megosztani és olyan embereket találni, akik az ország többi településén hajlandóak lennének egy ilyen szociális farmot létrehozni. A megfelelő tudás elérése érdekében az interneten megtalálható több dokumentum is, amit a honlaptól le lehet tölteni. (<http://szimbiozis.net/>; <http://szocialisfarm.hu/>). Akik pedig igazán elhivatottnak érzik, magukat egy ilyen farm megvalósítására jelentkezhettek egy ingyenes képzésre. A képzés két turnusból fog állni, ami kétszer 15 embernek a kitanítását tudná biztosítani. A képzés díja térítésmentes, egyedül a napi ebéd, kávé-tea díja 1000Ft/fő/nap.

Cserehát, mint felzárkóztatásra váró terület

A Cserehát a Bódva, a Hernád, a Sajó és a Rakaca patak által lehatárolt, pannon üledékekből felépített dombsági táj. Ebbe ékelődik be nyugatról a Szendrő – rakacai rögvídek valamint a Rudabánya -, Szalonnai karszt területe. Ez a két arculatú táj – hiszen környező hegységkerethez képest medence, viszont az Alföldről közelítve dombság – eltérést mutat a felszínformákban, a talajban, az ásványkincsekben és a vízrajzban is (Cserehát természeti földrajza, cserehat.hu).

A földrajzi értelemben vett Cserehát mindösszesen csak a térség magterülete. Nagy cserehát teljes területéhez 3 járás (Edelényi, Encsi, Szikszói) azon belül 95 település tartozik (KSH).

A népesség számának alakulására 1970-ig mérsékelt növekedett, ezt követően pedig folyamatos csökken. Az 1970-es évektől kezdődő népességcsökkenést a közegészségügyi állapotok és életkörülmények javulása ellenére még mindig magas halálozás mellett az elvándorlás okozta, amit a magas születési arányok se tudtak ellensúlyozni.

A népesedési folyamatok következménye, hogy többnyire csak az idősek és az egyéb okok miatt elvándorolni képtelen családok maradtak. A népesség másik jelentős hányadát a 14 évnél fiatalabbak teszik ki, mely fiatalos korszerkezetre utal (<http://uni-miskolc.hu/kezek/alprojekt01.php>).

Nemzetiség szerint a magyar mellett a roma lakosság népességen belüli aránya jelentős (majdnem 20%), szerény számban lengyelek, ruszinok, németek és románok találhatók a térségben (KSH).

A helyi munkahelyek hiányára utal a munkanélküliek és a más településre dolgozni járó foglalkoztatottak száma. A mezőgazdaságban történt a legnagyobb munkahelycsökkenés annak ellenére, hogy még mindig jelentős szerepet játszik ebben a térségben (<http://uni-miskolc.hu/kezek/alprojekt01.php>). Ez az oka annak, hogy a foglalkoztatottak csupán 3%-a mező- és erdőgazdálkodási foglalkoztatású (KSH).

Magas az aluliskolázott és képzetlen emberek száma (a legmagasabb a 8 általánossal nem rendelkezők aránya). A képzett, diplomával vagy felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok elvándorolnak, mert nincs számukra munkahely a lakóhelyükön (<http://uni-miskolc.hu/kezek/alprojekt01.php>).

Forró (az encsi járáshoz tartozó 2676 lakosú település) több okból is megfelelő lenne egy szociális farm kialakítására. A település olyan természeti adottságokkal rendelkezik, mely kedvező feltételeket nyújt a mezőgazdasági tevékenységhez.

A 2011-es adatok szerint a nyilvántartott álláskeresők elérik a lakosság 20%-át, ami magas arány. Az új vállalati stratégia, melyben a foglalkoztatottak számát a megrendelések mennyisége határozza meg, elvette az emberek munkavállalási kedvét. Bizonytalan, vagy rövidtávra szóló munkát nem szívesen vállalnak el. Az alacsony munkabér is tovább súlyosbítja a helyzetet.

A tartós munkanélküliségnek több hatása is van. Sokan az alkohol társaságába menekülnek. Ez az élethelyzet igénytelenné teszi az embert és jobban kiszorítja a munkaerőpiacról. Ennek következtében a házasságok is megromlanak, válással végződnek. Az emberek egy része segélyből él és a hónap végén már csak hitelbe tudnak fizetni a boltban is. Illetve munkanélküliek számára nemcsak a munka világába való visszakерülés nehéz, hanem az adott munka megtartása is (<http://uni-miskolc.hu/kezek/alprojekt01.php>).

Adaptálás lehetőségei irányai, megoldási javaslatok

A javasolt szociális farm több ponton is eltér a Baráthegyi majorság tevékenységétől.

Az első lényeges pont az alapítási körülményekben található. A Baráthegyi majorságot egy alapítvány hozta létre, míg a saját terveinkben a kiválasztott településen lévő gazdákból és egyénekből álló csoportosulás lenne.

Második eltérés, hogy a Szimbiozis Alapítványnak a korlátozott képességű emberek foglalkoztatása és csak egy kisebb százalékban a társadalom által kirekesztett réteg (börtönviseltek, szenvedélybetegek) munkaerőpiacra való visszakérülése volt a célja. Forrón lévő gazdaság a szegénység, a munkanélküliség és a település elnéptelenedése elleni harc miatt jönne létre.

A harmadik különbség, hogy a majorsági feladatokat bérelt birtokon végzik, míg esetükben a pályázatból elnyert összegből vásárolt földterületeket használnák.

A megvalósulást a következő években megjelenő vidéki térségek fejlesztésére kiírt Szolidáris Gazdálkodás Együtműködési pályázat útján érnék el (Szociális farm). A maximális támogatottsági intenzitás 90%-ot tesz ki, ami 25 000 €-nak felel meg. A pályázat elnyeréséhez a településen élő lakosság kis százalékának az összefogása szükséges. Hiszen a pályázat feltétele, hogy egy új, vagy már egy meglévő csoport új projektet hozzon létre.

Az adaptálás lépései:

- A pénzügyi források feltérképezése:
 - A pályázatokhoz kapcsolódó teendők: az összefogás létrehozása, a feltételek teljesülése, a pályázat részletes megírása.
 - Támogatók keresése. lásd.: Szimbiozis Alapítvány.
- Működési forma meghatározása (kistermelő, mezőgazdasági cég, szervezet stb.)
- Az önkormányzat segítségével eljuttatjuk a pályázókat a Szimbiozis Alapítvány “Bevezetés a szociális farmok világába” c. képzésére, megszerezve a farm működtetéséhez szükséges tudást.
- Pénzügyi alap megszerzése:
 - A pályázat megnyerése.
 - Támogatások elnyerése.
- Földterület megvásárlása.
- A képzésen szerzett tapasztalatok hasznosítása, azaz a farm működésének és szervezeti struktúrájának kialakítása.
- A többlet termék értékesítéshez szükséges engedélyek megszerzése.
- A bevételtől függő bérezés kialakítása.

A lépések megvalósítása mellett elengedhetetlen az innovatív gondolkodásmód, az előtervezés és a változásra való hajlandóság.

A kezdeményezés lehetséges hatásai a társadalomra

A programunk hozzájárul az életminőség javításához. Környezetvédelmi hatásai is vannak a programmal összekapcsolható tevékenységeknek. Ha a térségben megvalósulna egy szociális farm az a foglalkoztatási arányokon is javítana, ezáltal munkanélküliség csökkenhet, ami akár kevesebb deviáns magatartást eredményezhet.

Közösség építő hatása van, mivel egy adott közösséghez való tartozás érzését nyújtja, amely érzelmi biztonságot teremt. Ezen tevékenység által az egészségügyi színvonal is javul, hiszen nem irodai környezetben töltik napjuk nagy részét, hanem a friss levegőn és saját termékek készítése és fogyasztása révén öntudatlanul is egészség tudatosabb állapot alakulhat ki.

Olyan szemléletformálódás történhet a farm megléte által, melyben a település lakossága felismeri, hogy a föld egy kihasználásra váró érték és megismerheti az általa biztosított lehetőségeket és hasznosságát.

Felhasznált irodalom:

- Cserehát természeti földrajza, cserehat.hu: <http://cserehat.hu/index.php/termeszeti-foldrajz/item/535-a-csereh%C3%A1t-term%C3%A9szeti-f%C3%B6ldrajza> (megtekintés dátuma. 2015. 09. 28. 15:46)
- Eurofound: http://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_files/pubdocs/2013/541/hu/2/EF13541HU.pdf (megtekintés dátuma: 2015.09.27. 18:04) 1.o.
- <http://szimbiozis.net/alapitvanyro1> (megtekintés dátuma: 2015. 09. 15. 15:40)
- <http://szimbiozis.net/alapitvanyrol> (megtekintés dátuma:2015.09.14. 16:24)
- <http://uni-miskolc.hu/kezek/alprojekt01.php>: Társadalmi innovációk a felzárkóztatás szolgálatában i.m. 12.o.
- <http://uni-miskolc.hu/kezek/alprojekt01.php>: Társadalmi innovációk a felzárkóztatás szolgálatában i.m. 19.o.
- <http://uni-miskolc.hu/kezek/alprojekt01.php>: Társadalmi innovációk a felzárkóztatás szolgálatában i.m. 15-19.o.
- <http://uni-miskolc.hu/kezek/alprojekt01.php>: Társadalmi innovációk a felzárkóztatás szolgálatában i.m. 19-24.o.
- Korm.rend. 290/2014: 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet a kedvezményezett járások besorolásáról 1. § (1) bek.
- Korm.rend.105/2015: 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet a kedvezményezett települések besorolásáról és a besorolás feltételrendszeréről 1. § b)

Korm.rend.10582015: 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet 2. sz. melléklete alapján
KSH: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp> (megtekintve 2015.09.30. 11:43)
KSH: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/teruleti/05/05_4_1_6_1.xls (megtekintve 2015.09.30. 10:02)
KSH: <https://www.ksh.hu/docs/teruletiatlasz/jarasok.xls> (Települési részletező adatok, megtekintve 2015.09.30. 9:24)

Nagy Janka (2013): A szociális gazdaság, mint társadalmi innováció, avagy a „harmadik modernizáció” lehetősége a harmadik évezred elején, in: ActaSzekszardiensium Tom. XV., PTE-IGYK, Szekszárd, 2013.
http://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_files/pubdocs/2013/541/hu/2/EF13541HU.pdf
(megtekintés dátuma: 2015.09.27. 18:04) 1. bekezdés 6-10. sor

Pénzes J. (2014): A kedvezményezett térségek lehatárolásának aktuális kérdései, in: Területi Statisztika, 55. (3), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2015., 207-211. o.

Szociális farm: A szociális farm három típusa Jakubinyi Lászlóval készített mélyinterjú.
Szociális farm: <http://szocialisfarm.hu/files/Videkfejlesztesi%20Program%20Kezikonyv.pdf> 69.o. utolsó letöltés 2015.09.25. 14:36

Szociális farm: <http://szocialisfarm.hu/szocfarm/mi-a-szocialis-farm> (utolsó letöltés: 2015.09.19. 20.05)

TÁMOP pályázati anyag: Társadalmi innovációs szervezetek elemzése: „Társadalmi Innovációk generálása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében” TÁMOP-4.2.1. D-15/1/KONV-2015-0009 anyaga, 8. o. 1. bekezdés 15-20. sor